

Функціонально-семантична категорія тотожності та її репрезентанти

Е. А. Леонтєва

Придністровський державний університет ім. Т.Г.Шевченка
Corresponding author. E-mail: lenastarke@mail.ru

Paper received 24.01.17; Accepted for publication 05.02.17.

Анотація. У статті аналізуються диференційні ознаки категорії тотожності, які дозволяють відмежувати її від категорій квалітативності, подібності, порівняння та оцінки, а також у роботі представлений короткий огляд формальних засобів вербалізації аналізованого поняття. Класифікуються предикати, що характеризують суб'єкт у плані тотожності.

Ключові слова: Семантика, предикат, суб'єкт, категорія тотожності, компаративність, вербалізатор.

Категорія тотожності, як і категорія порівняння, є базовою у процесі пізнання людиною об'єктивної дійсності. Крім того, вона виступає однією з основних математичних, лінгвістичних, логічних і філософських категорій. Її ігнорування неминуче детермінує порушення логіки в інтерпретації низки лінгвістичних явищ і відношень між ними. Вказані вище факти зумовлюють актуальність нашого дослідження.

Аналізуючи мовний аспект цього поняття, як правило, зосереджують увагу на ідентичності форм вираження різних явищ системи мови. Говорять про тотожність фонем (*учитель і вчитель, уже і вже*), морфем (*брату та братові, на гарнім і на гарному*), лексем (*закінчення та флексія, орфографія та правопис*). У цьому випадку тотожність інтерпретується крізь призму синонімії. Такий підхід дозволяє говорити й про тотожність семантики синтаксичних конструкцій з різними структурними схемами, наприклад: *Брат в шоці. Брат шокований. З дитиною біда. Дитина у біді. У дитини біда*. Слід підкреслити, що наведені речення ідентичні між собою в плані вираження семантики стану, але ізольовано жодне з них не вербалізує значення тотожності. Такі синтаксичні одиниці не стали предметом нашого дослідження. У запропонованій роботі ми зупинилися на аналізі речень, які репрезентують власне семантику тотожності.

Метою дослідження став всебічний аналіз речень тотожності та засобів її вербалізації в сучасній українській мові.

Матеріалом дослідження стали речення з семантикою тотожності, що продуктивно функціонують у живому мовленні. Під час проведення дослідження активно був використаний структурно-семантичний метод, а також методи спостереження, опису, елементи трансформаційного аналізу та синонімічної заміни.

Ще в епоху античності Аристотель відмічав, що тотожними можуть бути не тільки дві окремі речі, а й певна річ може бути тотожною самої собі: «Тотожність є певного роду єдність буття або речей кількістю більше, ніж одна, або одна, коли її розглядають як щось більше, ніж одна (наприклад, коли про неї говорять, що вона тотожна самій собі, оскільки у цьому випадку її розглядають як дві)» [1, с. 158].

У сучасній лінгвістиці розробкою аналізованої проблеми займалися: І.І. Ковтунова, С.Я. Єрмоленко, Н.Д. Арутюнова, Н.А. Герасименко, Ю.О. Южакова, Л.І. Демченко та інші.

Так, аналізуючи сутність тотожних понять, Н.Д. Арутюнова підкреслює: «Відношення тотожності можуть поєднувати тільки кореферентні імена, що позначають або одного й того ж індивіда (Міжуєв і є зять Ноздрева), або один й той самий клас об'єктів

(Амідопірин – це і є пірамідон. Тутове дерево – це те ж саме, що шовковиця)» [2, с. 276].

Таке розуміння аналізованого поняття близьке до його філософського тлумачення: «Тотожність – категорія, що виражає тотожність предмета, явища з самим собою» [6, с.608].

Ю.О. Южакова стверджує, що існує два основні різновиди тотожності: «... рівність предмета самому собі та ідентичність двох предметів – та різного ступеня тотожності – абсолютна (повна) та відносна (часткова)» [9, с. 9]. В структурі повної тотожності, на думку автора, слід виділяти такі підтипи: повна ідентичність дій; тотожність ознак; значення повторюваності; значення постійності, незмінності обставин; віднесення до одного класу на базі тотожності деталей; ідентифікація конкретного об'єкта з міфічним прототипом [10, с. 106-108]. Такий підхід до аналізованої лінгвістичної проблеми суперечить одному з основних принципів тотожності: тотожність неградує йована, тобто неможна говорити про ступені тотожності, можна лише констатувати її наявність або відсутність.

Н.А. Герасименко підкреслює: «Двоскладні іменні речення, що мають значення ототожнення і містять у предикативному ядрі два номінативи, два інфінітиви або сполучення номінативу з інфінітивом, отримали в синтаксичній літературі назву речень тотожності» [3, с. 54].

Результати проведеного дослідження показали, що найчастотнішим структурним типом речень з семантикою тотожності є речення тавтологічного характеру, тобто синтаксичні одиниці фразеологізованого характеру, в яких зміст суб'єкта повністю дублює зміст предиката і у формальному, і у функціональному, і у семантичному аспектах.

«У реченнях цієї групи встановлюється загальна тотожність двох елементів лексичного повтору, неускладнене ніякими додатковими відтінками значення» [3, с.55]. Наприклад: *Робота є робота. Сила є сила. Біль є біль*.

Найпродуктивнішими міжкомпонентними елементами таких конструкцій виступають лексеми *значить* (*Вихідний – значить вихідний. Бійка – значить бійка*), *як* (*День як день. Клініка як клініка*), *це* (*Місто – це місто, а село – це село*), *є* (*Африка є Африка. Іслам є іслам*), *скрізь, всюди, завжди* (*Добро – всюди добро. Краса – скрізь краса. Підступність – завжди підступність*), а також синонімічні ім фразеологізовані словосполучення *він(о,а) і в Африці* (*Зло – воно і в Африці зло. Мати – вона і в Африці мати*), *собі й* (*Сім'я собі й сім'я. Собака собі й собака*). Як правило, аналізовані конструкції трактуються таким чином: певний

суб'єкт інтерпретується як такий, що нічим не відрізняється від інших об'єктів, які характеризуються типовими ознаками певного класу.

Окремо слід зупинитися на предикаті тотожності з міжкомпонентним елементом *як*. Такий предикат може виражати субстантивом не тільки в однині (*День як день. Син як син*), але й у множині (*Діти як діти. Вихідні як вихідні*). Семантична трансформація стимулює функціонування в препозиції займенника *всі*. Сфера реалізації таких конструкцій обмежується складним реченням з протиставною семантикою, препозитивна частина якого репрезентує норму, а постпозитивна – певне відхилення від цієї норми: *Всі люди як люди, одна й страшна як смерть. Всі діти як діти, і тільки наше як дзига*.

Н.А. Ніколіна підкреслює специфіку функціонування аналізованих синтаксичних одиниць, в яких у ролі тавтологічного елемента виступає власна назва, яка, на думку автора, трансформує свою семантику та репрезентує не «стійкість, незмінність ознак, що притаманні особі, а цілісність і завершеність цього образу в свідомості мовця» [7, с. 48]. У таких реченнях сполучник *як* може бути успішно замінений ідеальною зв'язкою *бути* в теперішньому часі: *Василь як Василь* або *Олена є Олена. Петро це Петро*. Такі синтаксичні одиниці не слід плутати з конструкціями типу *Шекспір – це Шекспір*, які вербалізують конотацію індивідуальності, неповторності та позитивної оцінки суб'єкта. Диференційною ознакою таких речень може виступати не тільки характер міжкомпонентного елемента (не виражають конотацію позитивної оцінки міжкомпонентні елементи типу *як, собі й*) та контекст, а й інтонація: власне семантика тотожності характеризується спадною інтонацією, а семантика тотожності з конотацією індивідуальності, неповторності та позитивної оцінки суб'єкта – висхідною.

На думку Н.А. Герасименко, речення з компонентом *не* та *от... так* також є семантичними варіантами речень тотожності, такий підхід є дуже дискусійним. Тавтологічні конструкції, що містять заперечну частку *не*, репрезентують не семантику тотожності суб'єкта самому собі, а скоріш, навпаки, їхню нетотожність. Такі конструкції також можуть виражати семантику виключення суб'єкта з класу однотипних об'єктів, детерміноване його неповною відповідністю комплексу певних зовнішніх і внутрішніх характеристик цього класу, наприклад: *Без тебе відпочинок не відпочинок, і радість не радість*.

На нашу думку, речення *От зима так зима! От диво так диво!* слід інтерпретувати як синтаксичні одиниці проміжного семантичного типу, оскільки предикати вказаних вище конструкцій виражають крім семантики еквівалентності ще й значення позитивної оцінки. Порівняймо: *От чарівник так чарівник. Чарівник всім чарівникам чарівник, тобто серед чарівників він найкращий. Чарівник справжній, віртуозний, неперевершений*.

Таким чином, серед предикатів зі значенням тотожності можна виявити два підтипи: предикати, що реалізують чисте значення еквівалентності без додаткової конотації. Структурні елементи таких конструкцій можуть функціонувати як з формально вираженим міжкомпонентним елементом, так і без нього. *Чоловік є чоловік. Панікер і в Африці панікер. Най-*

більш частотні в таких структурах міжкомпонентні елементи: *це, це і є, завжди, скрізь, всюди, і в Африці*, конструкції з часткою *же* і т.д., наприклад: *Горе всюди горе. Зло і є зло. Вона та сама. Ти все той же*.

О.М. Пешковський підкреслював особливу роль речень тотожності, предикат яких дублює суб'єкт у формі орудного відмінка (*Дружба дружною, а служба службою*). Такі синтаксичні одиниці інтерпретуються вченим як «ідеальні речення тотожності» [8, с.272]. На думку лінгвіста, цей тип речень міг сформуватися на базі називного відмінка, тобто *Дружба є дружба, а служба є служба*.

Окремо слід зупинитися на інтерпретації речень тотожності Н.А. Герасименко з лексичним повтором, наприклад: *Не всякий подвиг є подвиг (Н. Чаковський). Довгий час – не час, якщо він минув (С.Я. Маршак)* або *...поручик Козельцов був офіцер небуденної сили (Л.М. Толстой). Давній світ був світ зовнішній, об'єктивний, в якому все значило суспільство та нічого не значила людина (В.Г. Белінський)*. Така класифікація аналізованих одиниць є неоднозначною, оскільки у перших двох прикладах предикат характеризує суб'єкт не в плані його тотожності самому собі, а вербалізує характеристику суб'єкта в плані його виключення з класу однотипних об'єктів. Наступні два речення, на нашу думку, слід віднести до класу речень з іменним предикатом, який виражає квалітативну характеристику суб'єкта. Свою позицію базуємо на тому, що в ролі іменної частини предиката в аналізованих конструкціях слід розглядати не лексеми *офіцер* і *світ*, а сполучення *офіцер небуденної сили* та *світ зовнішній, об'єктивний*, в яких семантика субстантивів *офіцер* та *світ* нівелюється й відступає на задній план. Смисловими центрами складу предиката виступають прикметники *небуденної сили* та *зовнішній, об'єктивний*. Таким чином, саме значення ад'єктивів і є вирішальним.

Не менш суперечливою в інтерпретації речень тотожності є позиція С.Я. Єрмоленко. Лінгвіст стверджує: «

«До засобів експресивного синтаксису належать структури, в яких сама формальна схема передає значення тотожності. В них міститься стилістичний компонент категорії оцінки, відтінок однозначної кваліфікації, пов'язаної з експресією поетичного, публіцистичного мовлення, хоча сема категоричності, що впливає із значення тотожності, наявна в самій синтаксичній структурі бездієслівних (іменних) речень і визначає їх місце серед інших синонімічних засобів мови. Вони використовуються як форма афористичного висловлення. Наприклад: «*Це щастя – мати у вселенському домі Свої борги і місце у строю...*» (Б.Олійник); *Та буває: найвища із наших мрій – Повторити чийсь роботу...*» (Б.Олійник); «*А пісня – це найдобірніша, найвиразніша мова*» (П.Тичина)...» [4, с 57].

Такий підхід, на нашу думку, не характеризується об'єктивністю, оскільки у наведених вище синтаксичних конструкціях предикати вербалізують суб'єктивне сприйняття двох абсолютно різних об'єктів дійсності як одного, на базі наявних в них спільних рис. Лінгвіст підкреслює, що такі конструкції крім категоричності вираженої ознаки репрезен-

тують «приховане порівняння, називаючи найважливішу рису, кваліфікуючи якість явище» [4, с. 142].

Н.А. Герасименко також говорить про наявність додаткової семантики оцінки в реченнях тотожності, виражених структурним типом номінатив – інфінитив, які в свою чергу можуть мати відтінок модальності або експресивності. Такий підхід дає авторові можливість сегментувати всі синтаксичні одиниці цього типу на речення тотожності модальної оцінки (*Їх обов'язок – поважати старших*) та речення тотожності експресивної оцінки (*Чудо – жити!*). На наш погляд, такий підхід не тільки заперечує одному з базових принципів: тотожність позбавлена образності, оскільки зіставлення відбувається в межах одного класу об'єктів, але й суперечить принципам логіки, оскільки в цих реченнях предикат вербалізує семантику позитивної або негативної оцінки, а не еквівалентності або тотожності двох понять.

Таким чином, речення аналізованого типу слід віднести до синтаксичних конструкцій, предикати яких репрезентують семантику ідентифікації, оцінки або включення в клас предметів. Помилковість інтерпретації речень з семантикою тотожності пояснюють і той факт, що С.Я. Єрмоленко не досить коректно окреслює сферу функціонування аналізованих конструкцій, обмежуючи її художнім та публіцистичним стилем і заперечуючи можливість використання предикатів тотожності у розмовному стилі [4, с. 57].

Ще одним суперечним фактом в позиції С.Я. Єрмоленко є інтерпретація в ролі «показового елемента тотожності» «займенників-часток» *то, ось, це*. Як показує практика, функціонування іменних предикатів у різних стилях сучасної української мови, вказані частки можуть продуктивно реалізуватися не тільки у синтаксичних одиницях з семантикою тотожності, а ще й ідентифікації (*Перша усмішка дитини – то справжнє щастя*), квантитативності (*Два плюс два – це чотири*), оцінки (*Природа – ось краса!*) тощо.

Характерними ознаками речень тотожності можна вважати наявність формальних вербалізаторів, двоконпонентної структури та семантики еквівалентності суб'єкта самому собі.

І.І. Ковтунова, аналізуючи порядок слів у реченні, коротко зупиняється на синтаксичних одиницях з семантикою тотожності, вважаючи, що до них слід віднести синтаксичні одиниці типу *Мій брат – вчитель. Вчитель – мій брат*. Такий погляд на речення тотожності характеризується надмірним ступенем узагальнення, оскільки у реченнях тотожності зміна порядку слів суб'єкта та предиката не змінюють смисл висловлювання, порівняймо: *Бегемот це і є гіпопотам* або *Гіпопотам це і є бегемот*. Як показує експеримент, обидва висловлювання є семантично еквівалентними, тобто логіка висловлювання не порушується. У реченнях, які інтерпретуються автором як тотожні, перестановка суб'єкта та предиката, детермінація і смислові трансформації висловлювання. У першому реченні *Мій брат – вчитель*, предикат виражає семантику включення до класу предметів за сферою діяльності, а у другому *Вчитель – мій брат*, репрезентує семантику виділення з класу предметів [5, с. 23].

Н.А. Герасименко виділяє наступні семантичні відтінки речень тотожності: оцінні, наприклад: *Кавказь-*

кий клімат – гідь (В.Г. Белінський). *Погода сьогодні – диво!* (П. Проскурін); порівняльні, наприклад: *Корова – це що прірва, все життя жили витягує* (В. Белов). Така інтерпретація, на нашу думку, суперечить логіці, оскільки предикати *гідь* і *диво* вербалізують чітко виражену семантику експресивної негативної/позитивної оцінки, а предикат *це що прірва* репрезентує семантику порівняння (*Корова – це як прірва...*).

Суттєвої корекції вимагає й інтерпретація Н.А. Герасименко речень типу *Кожухи – мальовниче містечко* (А.М. Толстой). *Василиса Єгорівна – прехоробра дама...* (О.С. Пушкін) як речень тотожності. Сам автор говорить про нівелювання семантики лексем, що презентують родові поняття. Таким чином, особливе значення набуває квалітативна характеристика суб'єкта предикатом, що і є вирішальним фактором у визначенні семантики речення в цілому.

До речень тотожності також можна віднести конструкції нетавтологічного характеру (*Ярова це і є Хилко. Бегемот це і є гіпопотам*). Особливої уваги заслуговують синтаксичні одиниці, предикат яких вербалізується сполученням *той самий, такий самий, одне й теж саме* (*Він все той же. Питання те ж саме. Голубий та блакитний це одне й теж саме*). Як правило, такі конструкції репрезентують ідентичність якісних характеристик суб'єкта.

Предикати можуть реалізувати значення еквівалентності з додатковою конотацією:

- відповідності критеріям певного класу об'єктів дійсності та відсутності специфічних індивідуальних характеристик. Елементи таких синтаксичних конструкцій найчастіше зв'язуються компонентами *й собі, як*, наприклад: *Дитина собі й дитина. Чоловік як чоловік*;

- позитивної або негативної оцінки залежно від контексту. Міжкомпонентним елементом – *от ... так*, наприклад: *От сон так сон! Сергію, ти знов розбив тарілку. От «молодець» так «молодець»!*

Аналізуючи специфіку функціонування предикатів тотожності, слід також відмітити наявність ряду їх семантичних підтипів спираючись не тільки на міжкомпонентний елемент, але й на значення суб'єкта, який знаходить своє відображення у складі предиката. Таким чином, у реченнях тотожності може відображатися:

- характеристика закладів, підприємств, установ: *Школа є школа. Лікарня і є лікарня. Дитячий садочок це і є дитячий садочок. Вуз як вуз*;

- характеристика осіб за міжособистісними (родинними) стосунками, віком, професією: *Вчителька завжди вчителька. Мати завжди мати. Дитина і є дитина*;

- характеристика людини за іменем, прізвищем, прізвиськом та по батькові; *Леонтєва – це Леонтєва. Лялька – вона і є Лялька. Мирон завжди Мирон*;

- характеристика географічних об'єктів: *Москва як Москва. Європа і є Європа. Туреччина це й є Туреччина. Африка – це Африка*;

- характеристика суб'єкта в плані відображення різних його назв: *Бегемот – це гіпопотам. Веня це і є Бенедикт. Сергій Опанасович і був Серж*.

- характеристика пори року, частини доби: *Зима є зима, а літо це і є літо. День як день. Ранок є ранок*.

- характеристика абстрактних понять: *Борг завжди борг. Залік як залік. Надія є надія. Розум – це розум. Любов всюди любов;*

- характеристика конкретних об'єктів дійсності: *Ручка як ручка. Папуга як папуга. Біблія є Біблія;*

- характеристика подій, що відбуваються в об'єктивній дійсності: *Свято є свято. Весілля як весілля.*

Конструкції, предикат яких виражається фразеологізмами типу: *волос у волос; як крапля (як одна крапелька, дві краплі, дві краплини) води; крапля в краплю; весь в; як викопаний; як з ока випав: ні дати ні взяти; одного роду; одного плоду; на киталт; око в око; з одного (з того ж) тіста* репрезентують семантику подібності, а не ідентичності. Порівняймо: *Вони з одного тіста. Євген весь у бабусю. Ольга та Мар'яна як дві краплі води.* Такі речення не припускають тавтологічної структури та виражають найвищий ступінь

подібності, але не тотожності, оскільки вербалізують семантику аналогічній, але не ідентичній або еквівалентній.

Проведене дослідження ілюструє, що у реченнях, предикат яких вербалізує семантику тотожності, зв'язка виступає у функції одного з базових репрезентантів і конструктивно важливих членів граматичної та семантичної структур.

Таким чином, зв'язок між мовою та логікою нерозривний, і будь-яка спроба аналізувати мову, ігноруючи логічну складову, неминуче призведе до аналізу чистої форми, а не змісту. Отримані результати носитимуть формальний характер і не будуть здатні відображати об'єктивну дійсність у всьому її розмаїтті зв'язків та відношень. Слід підкреслити, що апеляція до структури логічної побудови судження детермінує більш об'єктивне та глибоке розуміння мовних значень і категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1 / Ред. В.Ф. Асмус. М.: «Мысль», 1976 – 550 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
3. Герасименко Н.А. Типы семантической структуры предложений тождества // Грамматические категории предложения и его структура: Сб. науч. тр. – М.: МОПИ, 1982. – С. 54-62
4. Ермоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика / С.Я. Ермоленко; відп. ред.: І.Р. Вихованець; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.
5. Ковтунова, И.И. Порядок слов в русском литературном языке XVIII – первой трети XIX в. Пути становления современной нормы / И. И. Ковтунова. – М.: Наука, 1969. – 231 с.
6. Краткий философский словарь / Под редакцией М. Розенталя и П. Юдина. Издание 4-е, доп. и испр. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – 704 с.
7. Николина Н.А. Структура и семантика предложений типа День как день / Н.А. Николина // Рус. яз. в шк.: науч. - метод. журн. – 2010. – № 4. – С. 47-51
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с
9. Южакова Ю.А. Категория тождества в русском языке: Диссертация...д.филол.н. М., 2016. – 339с.
10. Южакова Ю.А. Явление тождества в русском языке и его отражение в лингвистической категории // Вестник Рязанского государственного университета имени С.А. Есенина.. – 2008. – № 4 – С. 100-108

REFERENCES.

1. Aristotel. Collected works in four volumes. V. 1 Ed.V. Asmus.M.: "Mysl". 1976. – 550 с.
2. Arutyunova N. Language and person's world./N. Arutyunova. – 2nd ed., corrected. – M.: "Russian culture's languages", 1999. – 896 с.
3. Gerasimenko N. Types of semantic structure of sentences of identity // Grammatical categories and their structure: Col. scient. tr. – M.: MEGI, 1982. – P. 54-62
4. Ermolenko S. Syntax and semantics stylistic /S. Ermolenko; ex. ed.: I. Vykhoanets'; AS Ukrainian SSR, Ling. Instit. after O. Potebnya. – K.: Naukova Dumka, 1982. – 210 p.
5. Kovtunova I. The order of words in Russian literary language of XVIII - the first third of the XIX century. Ways of formation of the modern standards/ I. Kovtunova. – M.: Nauka, 1969. – 231 p.
6. Short Philosophical Dictionary / Ed. M. Rozental' and P. Yudin. Ed. 4th, ed. and correct. – M.: GEPL, 1954. – 704 p.
7. Nikolina N. The structure and semantics of sentences such Day as a day/ N. Nikolina// Rus. lang. at sc.: scient.-meth. journ. – 2010. – № 4. – P. 47-51.
8. Peshkovsky A. Russian syntax in a scientific lighting. – M.: Uchpedgiz, 1956. – 511 p.
9. Yuzhakova U. The category of identity in Russian language: Dissertation Ph. D. M., 2016. – 339 p.
10. Yuzhakova U. The phenomenon of identity in Russian language and its reflection in the linguistic category // Herald of Ryazan state university after S. Esenin.. – 2008. – № 4. – P. 100-108.

Functional-semantic category, identity and its representants

E. Leontieva

Abstract. The article analyses the distinctive features of identity categories that allow to distinguish it from the categories of qualitative, similarity, comparison and evaluation, and in the brief overview which is presented by formal means of verbalization concept. The predicates are classified which characterise the subject in terms of identity.

Keywords: semantics, predicate, subject, category identity, comparison, representant.

Функционально-семантическая категория тождество и её репрезентанты

Е. А. Леонтьева

Аннотация: В статье анализируются дифференциальные признаки категории тождества, которые позволяют отличить её от категории качественности, подобия, сравнения и оценки, а также в работе презентуется краткий обзор формальных средств выражения анализируемого понятия. Предлагается классификация предикатов, характеризующих субъект в плане тождества.

Ключевые слова: семантика, предикат, субъект, категория тождества, компаративность, вербализатор.